

- 1921 гг.). – Харьков, 1980.
4. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р-1146. – Оп.1. – Спр.9.
 5. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.1. – Спр.11.
 6. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000.
 7. Лях Р. Д. Аграрні перетворення на Донеччині : (1917-1923 рр.) – Донецьк: Донец. держ. ун-т., 1974.
 8. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.43.
 9. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.41.
 10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДА ГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.617.
 11. Отчет Донецького губисполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов за 1922 г. VI губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Бахмут: Б.и., 1923.
 12. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.1. – Спр.50.
 13. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.136.
 14. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.1. – Спр.53.
 15. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.253.
 16. ДАДО. – Ф.Р-2. – Оп.1. – Спр.13.
 17. Центральний державний архів вищих органів вдали і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1423.
 18. Всесоюзная кочегарка. – 1923. – 23 октября.
 19. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.3. – Спр.1049.
 20. Вісті ВУЦВК. – 1925. – 24 січня.
 21. Диктатура труда. – 1925. – 7 апреля.
 22. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.184.
 23. ЦДА ГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1961.
 24. Резолюции губсельсовещания // Спутник партийного работника Донбасса. – 1924. – №12.
 25. ДАДО. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.234.
 26. Отчет Сталинского Окружного Исполнительного Комитета X-му Окружному съезду советов за 1927 и 1928 гг. – Сталино, 1929.
 27. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків, Основа, 1997.
 28. ДАДО. – Ф.Р-1168. – Оп.2. – Спр.53.
 29. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1450.

О. Г. Перехрест

ВІДБУДОВА МАТЕРІАЛЬНОЇ БАЗИ СФЕРИ ОСВІТИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ В 1943 – 1945 рр.: ПРОБЛЕМИ ТА НАСЛІДКИ

У довгому ланцюгу трагічних наслідків німецько-радянської війни для України була шкода, завдана сфері освіти, зокрема, сільській. У зв'язку з цим актуальним завданням є дослідження процесу її відбудови в період післявоєнного відродження. Це питання одержало певне висвітлення в радянській та вітчизняній історіографії [1]. Водночас чимало його аспектів залишається ще мало дослідженими і не в повній мірі висвітлені об'єктивно. Метою публікації є більш повне висвітлення реального стану сфери освіти українського села в початковий період відбудови в умовах війни та першого повоєнного року.

У 1940/41 н. р. в Україні функціонувало 25 501 сільських денних загальноосвітніх шкіл (13 694 початкових, 9576 семирічних, 2199 середніх і 32 “ для дітей з вадами розумового і фізичного розвитку), в яких навчалось 4 млн 443,3 тис. учнів (у т.ч. у початкових – 1 млн 1,6 тис., семирічних – 2 млн 323 тис., середніх – 1 млн 65,6 тис.). Навчальний процес

у них забезпечували 164 758 учителів [2, 374; 3, 173 зв.; 4, 142 зв. – 146 зв.].

Під час проведення бойових дій воюючими сторонами та нацистської окупації мережі освітніх закладів на території України було завдано величезної матеріальної шкоди, зокрема було повністю знищено 8104 шкільні приміщення, наполовину зруйновано й пошкоджено 10 052 міські й сільські школи. Із числа повністю зруйнованих шкіл 6914 були сільські [5, 94], що становило 85,3 % від загальної кількості повністю зруйнованих шкіл та 26,3 % від наявних до війни в республіці сільських шкіл. Серед напівзруйнованих шкіл частка сільських шкіл складала понад 80 %. У переважній більшості сільських шкіл майже повністю було знищено обладнання та устаткування навчальних кабінетів, спалено мільйони підручників та книжок шкільних бібліотек. Основних руйнувань сільська мережа освіти зазнала у процесі здійснення відступаючими окупантами тактики випаленої землі. Наведемо ряд прикладів, які засвідчують величезні масштаби шкоди, завданої сільській мережі освіти в регіонах України. У Київській області окупанти зруйнували 1100 сільських шкіл, 1330 шкільних приміщень. У Полтавській області із 1162 сільських шкіл знищено 903, зруйновано 1360 шкільних приміщень [6, 60]. У Миколаївській області під час окупації та бойових дій були пошкоджені більшість сільських шкільних приміщень, а 120 повністю зруйновані [7, 217]. Під час відступу з Донбасу загарбники зруйнували 1467 шкільних приміщень, що складало понад половину шкіл, які працювали до війни. Шкода, завдана окупантами тільки від руйнувань шкільних приміщень у Ворошиловградській області, складала 51,5 млн крб. У 22 районах Ворошиловградської області окупанти знищили 326 шкільних кабінетів, 355 шкільних бібліотек з книжковим фондом на 1 млн крб. [8, 100]. Збитки, яких зазнали школи в сільській місцевості Одеської області, становили майже 130 млн крб. [9, 45]. Загальна ж сума збитків, заподіяних війною та окупантами закладам Наркомату освіти УРСР, становила близько 10 млрд крб. [10, 171]. І більша частина руйнувань і завданої шкоди припадає на сільську освітню мережу.

Відродження сільської освітньої мережі та організації навчального процесу в закладах освіти на засадах радянської педагогічної системи вищі органи влади вважали одним із найважливіших і першочергових завдань у справі післявоєнної відбудови соціальної інфраструктури села. Уже незабаром після звільнення від гітлерівців перших населених пунктів на території республіки вийшла постанова (27 лютого 1943 р.) Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У „Про поновлення роботи шкіл у районах, звільнених від фашистських окупантів”, якою Наркомат освіти України, голови виконкомів обласних і секретарі обкомів КП(б)У Ворошиловградської, Харківської і Сталінської областей зобов'язувалися у визволених районах негайно поновляти навчання в усіх класах початкових, неповних середніх і середніх шкіл, забезпечити всі школи придатними приміщеннями і обладнанням та завезти паливо. Наркомат освіти УРСР був зобов'язаний забезпечити видання навчальних планів, програм і основних підручників, а Наркоммісцевпром та Укооппромрада розпочати виробництво шкільних письмових приладь – ручок, пер, чорнила, олівців та ін. [11, 341].

Оцінюючи цю постанову, зазначимо, що вона загалом відіграла позитивну мобілізуючу роль у справі початку відбудовних процесів у сфері освіти на звільненій від окупантів частині території України, оскільки визначала пріоритетні напрямки та засоби вирішення цього завдання. Однак слід визнати, що будучи прийнятою в умовах ейфорійних сподівань на якнайшвидше визволення України від загарбників, вона не повною мірою враховувала реальний стан у шойно визволених районах та можливості фінансово і матеріально забезпечити виконання поставлених завдань. Коштів, будівельних матеріалів, робочої сили, необхідних для відбудови та ремонту шкільних приміщень, у місцевої влади не було, а державні можливості були обмежені. Нереальними були й сподівання щодо швидкого забезпечення видання підручників та організації виробництва шкільного письмового приладдя через відсутність необхідної для цього виробничої бази. Ситуація ускладнювалася нестачею кваліфікованих педагогічних кадрів і суворими погодними умовами. То ж виконання передбачених вказаною постановою заходів у повному обсязі було нереальним, що врешті й сталося. Головне, що вдалося здійснити, це відновити у визволених у першій половині 1943 р. районах роботу значної кількості шкіл та організувати навчальний процес за радянською освітньою системою більшої частини дітей шкільного віку. Так, до кінця 1942 / 1943 навч. р. у звільнених районах Ворошиловградської області працювало вже 625 шкіл (62,5 % від довоєнної кількості) [12, 119], у визволених районах Сталінської області – 83,6 % шкіл [8, 100].

З огляду на те, що до осені 1943 р. вже було визволено від загарбників значну територію України й виходячи з вимог постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. „Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецької окупації”, Раднарком УРСР 28 вересня 1943 р. прийняв нову спеціальну постанову „Про відновлення роботи шкіл у 1943 – 1944 навчальному році в районах Харківської, Ворошиловградської, Полтавської, Сумської, Чернігівської, Сталінської, Запорізької, Дніпропетровської та Київської областей УРСР, звільнених від фашистської окупації”. Цей документ посуті дублював вимоги постанови від 27 лютого 1943 р. щодо основних заходів, спрямованих на відновлення роботи шкіл в післяокупаційний період. Зокрема, установлювалися надзвичайно стислі терміни відновлення роботи шкіл у визволених на осінь 1943 р. регіонах України та визначалися напрямки діяльності загальноосвітніх шкіл у новому 1943/1944 навч. р. Ради й органи народної освіти повинні були провести облік і охопити навчанням усіх дітей шкільного віку, відновити зруйновані шкільні приміщення, підготувати навчальні плани, програми, забезпечити школи обладнанням, підручниками, зошитами, паливом, організувати ремонт і пошиття одягу та взуття для школярів. Особлива увага зверталася на комплектацію шкіл педагогічними кадрами [13, 467]. Водночас нова постанова, дія якої поширювалася на визволену територію майже всього Лівобережжя та частини районів Правобережжя, ставила перед республіканськими та місцевими органами влади відносно реальні щодо виконання завдання. Можна

було використати набутий досвід у справі відбудови сфери освіти в східних районах республіки в попередні місяці, частково скористатися накопиченими там матеріальними ресурсами. На цей час держава могла вже надавати й дещо більшу фінансову підтримку освітній галузі, а українські освітяни почали одержувати допомогу із тилових районів СРСР. Великі надії були й на те, що значну частину зруйнованих шкільних приміщень вдасться відремонтувати до настання зимових холодів.

Ще до виходу вказаної постанови виконкоми обласних Рад депутатів трудящих та обласні комітети партії ухвалили власні рішення щодо відновлення та організації роботи шкіл в областях. Наприклад, такі рішення впродовж другого півріччя 1943 р. були прийняті на бюро Харківського, Дніпропетровського, Полтавського, Київського, Ворошиловградського та Чернігівського обкомів партії [14, 17; 15, 227 – 228; 16, 175 – 176; 17, 108]. Як свідчать численні документи, координаційними центрами, які спрямовували роботу відомств, установ та трудових колективів у регіонах у справі відбудови розореного шкільного господарства були місцеві партійні органи. Питання налагодження роботи шкіл регулярно розглядалися на пленумах та бюро комітетів партії й перебували під їхнім суворим контролем. Безпосередню роботу по відбудові та ремонті шкіл і охопленню дітей навчанням очолювали й проводили виконкоми Рад. Як правило, там, де районні й сільські виконавчі комітети виявляли оперативність і діловитість у цих справах, школи розпочинали свою роботу в установлені строки.

Оскільки освітні заклади починали працювати по мірі визволення і проведення у них хоча б мінімальних підготовчих робіт, то в школах багатьох регіонів 1943/1944 навч. р. розпочинався не у вересні, а в жовтні – грудні 1943 р. і навіть у січні – березні 1944 р. Так, у Донбасі багато сільських шкіл розпочали навчальний рік у грудні 1943 р. – січні 1944 р. [8, 102]. У визволених районах Дніпропетровської області навчання розпочалося 18 жовтня, Полтавської – 4 листопада, Кіровоградської – 25 листопада 1943 р. Хоча значна кількість шкіл у цих областях навчальний процес відновлювала аж до березня 1944 р. [18, 182 – 183]. Подібна ситуація була й в інших областях. У зв'язку з такими обставинами в 1943/1944 навчальному році педагогічні колективи в більшості районів пройшли програмний матеріал за скорочений термін – замість 32 робочих тижнів за навчальним планом, діти навчалися 22 – 24 робочі тижні [19, 59], а в багатьох школах навчальна програма не була виконана.

Відновлення роботи сільських освітніх закладів було пов'язано зі значними труднощами. Найскладнішою була проблема нестачі шкільних приміщень. Зазвичай школи в селах визволених районів розпочинали роботу в поспіхом частково відремонтованих або просто пристосованих приміщеннях, а часом й у звичайних сільських хатах. Так, на час початку роботи майже половина шкіл Донбасу не мали власних навчальних площ і розташовувалися у пристосованих для навчання приміщеннях громадських будівель, сільськогосподарських споруд, селянських хатах, а подекуди – землянках, бліндажах тощо. Були повністю знищені обладнання хімічних, фізичних та

інших спеціальних кабінетів, у багатьох школах були відсутні бібліотеки [12, 124]. У кінці 1943/1944 навч. р. у хатах колгоспників Миколаївської області працювали 69 шкіл, Одеської – 179. У багатьох селах областей центральної України школи і класи також розпочинали роботу у селянських хатах та пристосованих приміщеннях. Так, у тимчасово пристосованих приміщеннях у Кіровоградській області працювали 124 школи, Київській – 256, Дніпропетровській – 600 [20, 22].

Значна частина пристосованих приміщень не відповідала елементарним санітарним вимогам щодо шкільної гігієни через недостатню кубатуру класних кімнат, земляні підлоги, погану освітлюваність, відсутність коридорів, роздягалень, туалетів. Часто навчальні класи розміщувалися в декількох приміщеннях, розташованих на далекій відстані одне від одного. Нерідко внаслідок нестачі навчальних приміщень учні змушені були навчатися у дві, а подекуди навіть у три зміни. У сільських школах фактично не було електричного освітлення, тож у кращому випадку користувалися газовими лампами, а вдома учні виконували домашні завдання найчастіше при каганцях, що негативно позначалося на їхньому здоров'ї та якості навчання. Серйозною проблемою було погане опалювання шкільних приміщень, тому в зимовий період у багатьох сільських школах у класах було холодно й учням доводилося навчатися у верхньому одязі. Взимку 1943/1944 і 1944/1945 навч. рр. значна частина шкіл через відсутність палива повністю припиняли навчальний процес, що призводило до порушення його ритмічності. Поширеним явищем було погане матеріальне забезпечення навчальних приміщень, нестача підручників, матеріалів для письма та письмового приладдя. Багато дітей через відсутність одягу та взуття, застудні та інфекційні хвороби не відвідували школи. До того ж у багатьох селах, зокрема невеликих, школи не були відкриті, а долати відстані в декілька кілометрів до місця навчання в умовах зимового й весняного бездоріжжя діти не мали змоги.

Водночас багато уцілілих сільських шкільних приміщень використовувалися не за призначенням: у них розміщувалися підрозділи Червоної армії, госпіталі, колгоспні контори та сільради, крамниці тощо. Так, наприклад, у 1943/1944 навч. р. в Сталінській області не за призначенням використовувалося 72 шкільні приміщення [12, 124], у Полтавській області – 108 [18, 182 – 183]. Спроби освітянських органів повернути приміщення для цільового використання не давали бажаних результатів через спротив структур, які ними користувалися, та пасивність у цій справі місцевих органів влади.

Стан справ з поверненням шкільним закладам належних їм приміщень дещо покращився після прийняття 5 березня 1944 р. Раднаркомом СРСР постанови „Про порядок повернення шкільних приміщень, що використовуються не за призначенням”. Нею місцеві органи влади, з метою зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл, зобов'язувалися вжити ефективні заходи щодо повернення органам народної освіти всіх шкільних приміщень, що використовувалися не за призначенням без спеціального дозволу РНК СРСР та ЦК ВКП(б), окрім приміщень, зайнятих під

госпіталі [21, 523]. Однак через відсутність належного контролю за виконанням цієї постанови повернення освітянам шкільних приміщень з різних причин проходило повільно. Від часу прийняття постанови до кінця липня 1944 р. органам Наркомату освіти було повернуто лише 345 шкільних споруд, а ще 427 приміщень по 20 областях УРСР продовжували використовувати не за цільовим призначенням [17, 110].

Відновлення шкільного господарства стримувалося відсутністю у держави коштів для його асигнування. Лише в 1944 р. сталися певні позитивні зрушення в цьому плані. У березні 1944 р. VI сесія Верховної Ради УРСР прийняла рішення виділити з державного бюджету на розвиток шкіл восьми визволених областей Лівобережної України на поточний рік 580,4 млн крб. [22] Однак з різних причин регіони не отримували в повному обсязі належні їм кошти. Так, наприклад, на відновлення шкільних будинків Сталінської області було потрібно 38 265 тис. крб., а фактично було виділено 7300 тис. крб., що становило лише 19,1 % від потреби [12, 134]. Проте прикрою реальністю було те, що навіть виділені не в повному обсязі кошти не освоювалися повністю через відсутність будівельних матеріалів, устаткування та робочої сили. Так, у тій же Сталінській області бюджетні кошти, виділені на ремонт шкіл і придбання інвентарю, було використано лише на 43 %, а по сільських школах – на 26 %, зокрема бюджетні кошти на ремонт шкільних приміщень по області були використані на 42 %. У Ворошиловградській області асигнування на капітальне будівництво шкіл були використані на 58 % [12, 134]. Подібний стан з використанням бюджетних коштів був і в інших областях. Державне фінансування робіт по ремонту, відбудові й капітальному будівництву закладів загальноосвітньої школи значно збільшилося в 1945 р. У червні 1945 р. VII сесія Верховної Ради УРСР асигнувала на цю справу 4 млрд 673 млн крб. [23, 15]. Їхнє освоєння, з огляду на майже піврічну затримку прийняття рішення про фінансування та наявність проблем, про які йшлося вище, теж відбувалося не в повному обсязі.

Тому через реальні обставини воєнного часу відбудова й ремонт приміщень сільських шкіл у переважній більшості здійснювалися методом „народної будови”. Так, наприклад, у Донбасі з метою відбудовних робіт на шкільних об'єктах було проведено 1700 недільників, у яких взяли участь 1,5 млн осіб [24, 10]. Після визволення Харківщини в області відбулося 1800 недільників допомоги школі, в яких узяли участь понад 80 тис. чол. [25, 215] У Дніпропетровській області методом „народної будови” до середини 1944 р. вже відбудували та відремонтували 1305 шкіл (78,9 % від довоєнної кількості), Кіровоградській – 827 (77,8 %) [18, 183].

Та по-справжньому всенародного характеру ця робота набула влітку 1944 р., коли завдяки організаційним та пропагандистсько-агітаційним заходам партійних і державних органів по всій Україні поширився почин колгоспників с. Верхівня Вчорайшанського району Житомирської області, які своїми силами відремонтували й підготували до навчання 25 класних кімнат та шкільне обладнання й устаткування, забезпечили школу паливом на весь рік, а виділені на це державні кошти перерахували

до Фонду оборони [26, 181; 27, 91 – 92]. У селах по всій Україні проводилися суботники, недільники, декадники, під час яких сільські мешканці, учителі та учні ремонтували й облаштовували шкільні приміщення, завозили паливо, ремонтували та виготовляли шкільні меблі, збирали підручники та пожертви. Зазвичай такі заходи здійснювалися на добровільній основі, а партійні та державні органи лише ініціювали їх. Однак не поодинокими були випадки, коли керівників місцевих організацій та господарств зобов'язували підтримати почин житомирських колгоспників, вишукувати та виділяти матеріали й трудові ресурси для відбудови зруйнованих шкіл. Реальністю було й те, що подібні ініціативи не завжди знаходили широку підтримку серед населення. Суттєво гальмувала відбудовні роботи за участю населення на сільських шкільних об'єктах відсутність будівельних матеріалів.

Та, врешті-решт, головним у цій справі було те, що вона дала хороші результати. Так, наприклад, у Київській області протягом декадника допомоги школі силами громадськості було відремонтовано 43 шкільні будівлі, виготовлено 12 тис. парт, понад 3,5 тис. столів та 2 тис. шкільних дощок. В одному тільки Макарівському районі області колгоспники витратили на ремонт шкіл із своїх власних заощаджень 500 тис. крб. [28, 146; 29, 11; 18, 183] Масовими в рамках цієї кампанії були недільники і суботники у селах Донбасу [12, 135]

Активно включалися у роботу по відбудові та ремонту сільських шкіл місцеві органи радянської влади, батьки, учні та вчителі визволених влітку – восени 1944 р. районів західних областей. Їхніми зусиллями було відремонтовано та відбудовано 4460 шкіл, у яких станом на 1 жовтня навчалося 1 164 645 учнів [11, 328; 17, 113].

Вагомим був внесок у відбудову загальноосвітніх шкіл підрозділів Червоної армії, які визволяли територію України. Так, лише воїнами 3-го Українського фронту до кінця 1943 р. у визволених районах було відбудовано й відремонтовано близько 400 шкільних приміщень, переважна більшість яких знаходилася в сільській місцевості, а в першому півріччі 1944 р. допомогли відновити роботу 75 сільських шкіл. Численними були випадки, коли військові надавали допомогу школам дефіцитними матеріалами [30, 132]. Подібну допомогу у відбудові сільських шкіл надавали воїни й інших фронтів, котрі визволяли територію України.

У результаті розгорнутої органами влади відразу ж з початком визволення території республіки цілеспрямованої роботи по відновленню матеріальної бази шкільної освіти вдалося, головним чином за рахунок використання добровільної безоплатної праці та пожертв населення, до кінця 1945 р. відбудувати та відремонтувати переважну більшість приміщень сільських шкіл.

Заслугове на увагу й те, що уже в період війни в областях республіки розпочалися роботи по капітальній відбудові повністю зруйнованих та будівництву нових шкіл. Так, в 1944 р. в умовах обмеженого, через відсутність коштів, державного фінансування було капітально відбудовано й наново збудовано 342 школи, з яких 149 у селах [4, 173 зв.]. А до кінця 1945 р. кількість таких шкіл зросла до 687, у яких було 229 тис. учнівських місць, у тому числі в сільській місцевості до 343 на 88,5 тис.

учнівських місць. З них 200 шкіл, у яких нараховувалося 22 тис. учнівських місць, були збудовані колгоспами [42, 412; 3, 374].

Проведені у великих обсягах ремонтні та відбудовні роботи на шкільних об'єктах, а також введення в дію капітально відбудованих та новоспоруджених шкіл, дозволили вже в умовах війни та в перші повоєнні місяці відновити в селах республіки розгалужену мережу закладів освіти. Уже на початку 1944/1945 навч. р. в республіці функціонували 23 592 денні сільські школи (92,5 % від довоєнної кількості). А наступного, 1945/1946 навч. р., у селах республіки працювало 25 014 денних шкіл (98,1 % від довоєнної кількості), у тому числі 16 344 початкових, 7408 неповних середніх, 1098 середніх та 164 інші школи, що відповідно становило 119,4 %, 77,4 %, 49,9 % і 512,5 % від їхньої довоєнної кількості. Навчальним процесом було охоплено 3 млн 619,1 тис. сільських дітей, що становило 81,5 % від їхньої довоєнної кількості. З них у початкових школах навчалося 1379,2 тис., у семирічних – 1741,0 тис., у середніх – 481,0 тис., в інших школах – 17,3 тис., що відповідно становило 137,9 %, 74,9 %, 45,1 % і 32,6 % від їхньої довоєнної кількості [4, 142 – 146; 31, 604, 608, 612]. Це був беззаперечний успіх у справі післявоєнного відродження соціальної інфраструктури українського села.

1. Гриценко М.М. Народна допомога школі. – К., 1948; Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965). – К., 1966; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917 – 1967. – К., 1967; Сковець М.С. Діяльність місцевих Рад України по відродженню і налагодженню роботи шкіл, вузів та культосвітніх закладів (1943 – 1945 рр.) // 3 історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943 – 1970 рр.). – К., 1972; Ленська В.В. Всенародна допомога школі УРСР у відбудові і зміцненні її матеріальної бази (1943 – 1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1980. – № 2; Сушко О.О. Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітньої школи УРСР (1943 – 1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1981. – № 8; Терещенко Т.В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл як важливий чинник соціального відродження українського села в 1943 – 1950 рр. (на матеріалах областей Центральної України) // Український селянин. – 2003. – Вип. 7; Її ж Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл у початковий період відбудови народного господарства 1943 – 1945 рр. (На матеріалах центральних областей України) // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2005. – № 1 (23); Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941 – 1945 рр. – Черкаси: вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2005; Добров П.В., Бистра М.О. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк, 2006 та ін.
2. Народне господарство Української РСР в 1973 році. Статистичний щорічник. – К., 1974;
3. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К., 1972.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987.
5. Народна освіта і педагогічна наука в Українській

- РСР 1917 – 1967. – К., 1967.
6. Терещенко Т.В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл як важливий чинник соціального відродження українського села в 1943 – 1950 рр. (на матеріалах областей Центральної України) // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.
 7. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944. (до 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). – Миколаїв, 2004.
 8. Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк, 2000.
 9. Державний архів Одеської області. – Ф.Р-2000. – Оп. 3. – Спр. 43.
 10. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965). – К., 1966.
 11. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Сборник документов и материалов в 3-х т. – Т. 2.
 12. Добров П.В., Бистра М.О. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк, 2006.
 13. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. В 3-х т. – Т.2. – К., 1975.
 14. Завадська О.А., Корнілов А.А. Розвиток народної освіти на Харківщині. – К., 1959.
 15. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов – Днепропетровск, 1962.
 16. Полтавщина в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов – К., 1977.
 17. Сушко О.О. Борьба трудящих за восстановления материальной базы загальноосвітньої школи УРСР (1943 – 1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1981. – № 8.
 18. Терещенко Т.В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл у початковий період відбудови народного господарства 1943 – 1945 рр. (На матеріалах центральних областей України) // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2005. – № 1 (23).
 19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 876.
 20. Скопец М.С. Діяльність місцевих Рад України по відродженню і налагодженню роботи шкіл, вузів та культосвітніх закладів (1943 – 1945 рр.) // З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943 – 1970 рр.). – К., 1972. – С. 22.
 21. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917 – 1973. – М., 1974.
 22. Радянська Україна. – 1944. – 11 березня.
 23. Съезды Верховной Рады УРСР. Стеногр. звіт. – К., 1946.
 24. Ленська В.В. Всенародна допомога школі УРСР у відбудові і зміцненні її матеріальної бази (1943 – 1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1980. – № 2.
 25. Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. – Харьков, 1968.
 26. Коваль М.В. Все для перемоги. Подвиг трудящих Украины у Великій Вітчизняній війні. 1941 – 1945 рр. – К., 1970.
 27. Гриценко М.М. Народна допомога школі. – К., 1948.
 28. Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943 – 1945 рр.). – К., 1968.
 29. Визволена Київщина. Зб. матеріалів, присвячених першій річниці з дня визволення Києва і Київської області з німецької неволи. – К., 1944.
 30. Ткачова Л.І. Радянська Армія – українському народові. – К., 1971.
 31. Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К., 1960.

А.І. Петрова

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В 1941 – 1944 рр.

Соціально-економічні процеси, що відбуваються в Україні, кризовий стан сільського господарства примушують критично поглянути на стан історико-аграрних досліджень. Належне місце має належати питанням, що стосуються Другої світової війни. Нині є доцільним порівняти та проаналізувати в історичному зрізі аграрні перетворення в Україні сьгодні та у роки окупації.

Так, аграрна історія України минулого століття містить спроби втілити в життя програми аграрних перетворень, що знайшли також своє відображення в діяльності німецької та румунської окупаційної влади, зокрема, на території Поділля у 1941 – 1944 рр.

У дослідженнях, що стосуються Другої світової війни, головна увага приділяється здебільшого вивченню економічної експлуатації захоплених територій України, терору проти окупованого населення та руху опору. Більше уваги звертається на хід бойових дій, політичну історію, аніж на економіку України в роки війни, зокрема сільське господарство.

Актуальність зазначеного питання зумовлюється незадовільним станом вивчення основних завдань, характеру та особливостей реалізації воєнно-економічної політики окупаційної адміністрації у аграрній сфері в її регіональному вимірі.

Автор ставить за мету розглянути заходи нової влади з реформування аграрного сектора економіки на різних етапах окупації, проаналізувати стан соціальної сфери на селі та матеріальний добробут подолан в умовах окупаційного режиму 1941 – 1944 рр., показати зміни у ставленні українського селянства до системи “нового порядку” протягом усього періоду окупації.

Парадигма радянської історіографії була спрямована на оцінку історичних фактів з позицій офіційної ідеології, що спричинювало поверховість і відсутність об’єктивного аналітичного розгляду питань. Попри це, важливе місце посідають дослідження А. Леонтєва, К. Дубини, М. Супруненка про аграрну політику на окупованій території та опір селян заходам окупаційної влади.

Якісно новий період у вивченні історії Другої світової війни, окупаційного режиму та його регіональних особливостей розпочався наприкінці 1980-х – на поч. 1990-х років. Українські історики (М. Коваль, Т. Першин, П. Панченко, П. Рекотов, Д. Титаренко, А. Зінченко, В. Замлинський, В. Нем’ятий, І. Ветров, О. Потильчак, М. Слободянюк) об’єктивно висвітлюють історію війни, залучаючи нові архівні та документальні матеріали.

Особливої уваги заслуговує зарубіжна історіографія з цієї проблеми (А. Верт, А. Даллін, Дж. Армстронг, І. Каменецький, Н. Мюллер) та